

Tutkimuksia

Valistus

Veikko Väänänen

”Appendix Gezeliana”: unohdettu historiallinen dokumentti

Varmaan monella meistä on säilynyt kouluajalta muistissa patriarkaalinen hahmo, valkoparta kirkonmies, ”joka opetti Suomen kansan lukemaan” oppikirjana Yxi paras lasten tawara (toisella kielellä tyylikkäämmin Ett rätt barnaklenodium). Kulttuurihistoriamme on täydentänyt vanhemman Juhana Gezeliuksen kuvaa. Turun hiippakunnan piispana ja akatemian sijaiskanslerina 1664—90 hän toteutti laatimansa koulujärjestyksen ja ohjelmoi eriasteisen opetuksen.*

Käänteentekevän valistustyön välineenä ja pontimena oli mittava didaktista ja uskonnollista kirjallisuutta käsittävä julkaisutoiminta. A. A. Stiernmanin *Aboa Literata* vuodelta 1719 luettelee Gezeliuksen bibliografiassa 136 numeroa (joista osa ei ole Gezeliuksen kirjoittamia).¹ Se ulottui katekismuksen ja uskonopin selityksistä ensyklopediaan sekä latinan ja kreikan kielten oppi- ja lukukirjoihin.

Viimeksi mainittuihin kuuluvat 1669 ilmes-

tyneet Aisopoksen sadut² ja ns. *Disticha Catonis* (todennäköisesti peräisin 200-luvulta j. Kr.) ynnä muita moraalisia sentenssejä.³ Turun yliopiston kirjaston rariteettien joukossa on pienikokoinen nide, jossa samoihin pergamenttikansiin on sidottu mainitut kaksi kirjaa, Aisopos ja *Disticha Moralia*, sekä kolmantena 98-sivuinen, pääasiassa latinankielinen käsi-kirjoitus, jolle olen ehdottanut nimeksi *Appendix Gezeliana*.

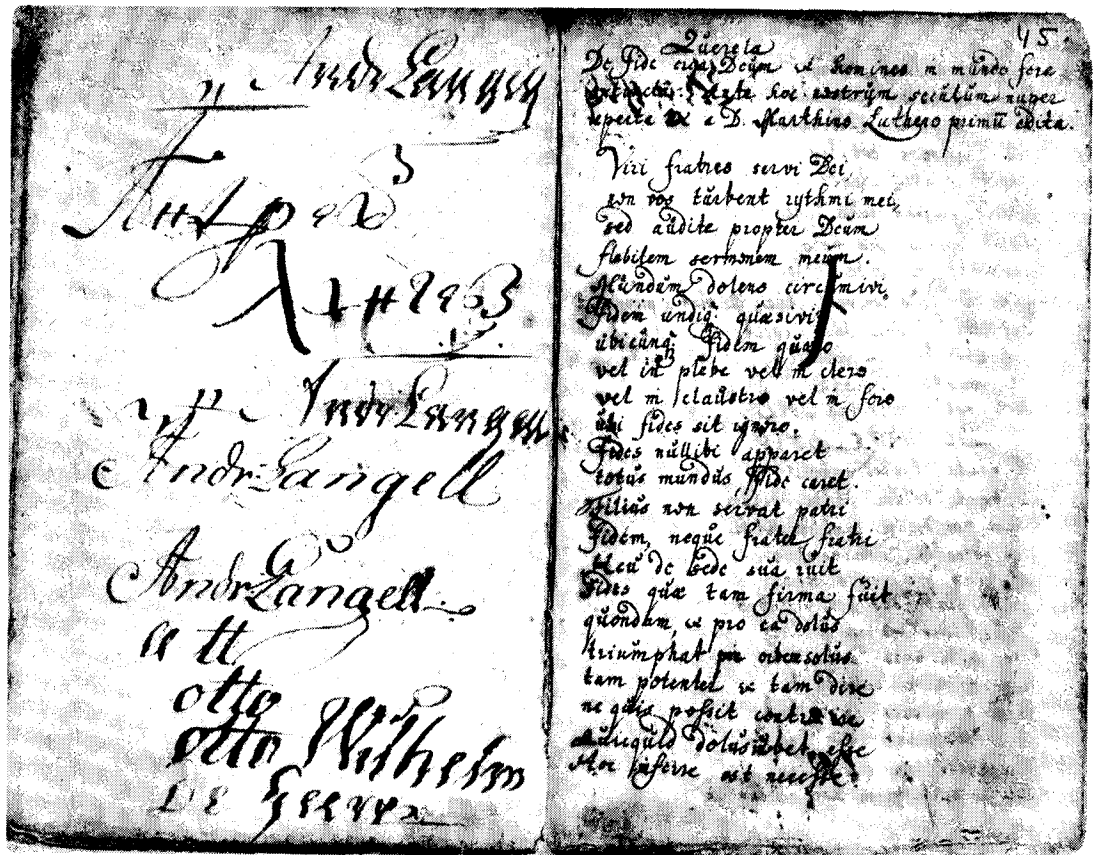
Appendix Gezeliana koostuu samanlaisista lehdistä kuin ne kaksi kirjaa, joiden yhteyteen se on sidottu. Lehdet on paginoitu 1—53; neljä

*Klassillis-filologisen yhdistyksen kokouksessa 19. 11. 1990 pidetty esitelmä. — Olen kiitollisuudenvelas- sa, erityisesti ruotsinkielisten tekstiosuuksien transkri- boinnista, prof. Kauko Piriselle ja prof. Lars Huldénille. — Käsitelty turkulainen käsi-kirjoitus ei ole ollut tyystin unohdettu. Minulle siitä antoi vihjeen 60-luvulla silloinen Turun yliopiston ylikirjastonhoitaja, edesmennyt ystäväni Eero K. Neuvonen. Häntä kiinnosti siinä erityisesti pikanti epigrammi ”De triginta notis mulierum”, naiskauneu- den fyysisistä kriteereistä. Romanistina Neuvonen aavisti — aivan oikein — runon olevan alkuisin Välimeren ääri- lä. Meistä se oli omiaan julkaistavaksi toisen Viipurin po- jan, Tauno Nurmelan, juhla-kirjassa, jonka väitöskirjan ai- heena oli ollut muinaisranskalainen runo ”Nunni- en siveydestä”. *De triginta notis mulierum* on ilmestynyt toistami- seen kokoelmassani *Recherches et récréations latino-roman- es*, (Napoli 1981), s. 355—364.

1. A. A. Stierman, *Aboa literata*. Turun Akatemian kirjallisuus. Näköispainos ja suomennos v. 1719 julkaistusta alkuteoksesta. Suomennos Reijo Pitkäranta. Jälkisanat Matti Klinge. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 518. (Helsinki 1990), s. 71—77.

2. *ΜΥΘΟΙ ΤΟΥ ΑΙΣΩΠΟΥ ΕΚΑΕΚΤΟΙ — Fabulae Aesopi selectae* J. G. Aboae (Turussa) 1669.

3. *Disticha Moralia, sive Cato. Item M. Antonii Mureti institutio puerilis ad M. Antonium. Nec non disticha sententiosa variorum auctorum*. ed. J. G. Aboae 1669.

"Valitusvirren" alkusäkeet. Viereinen sivu on ollut vibkon omistajien (?) nimikorttina.

lehteä puuttuu, kolme sivua on tyhjiä ja yksitoista tuhrittu nimi- ynnä muilla kirjoituksilla.⁴ Viimeisellä sivulla lukee "Abraham Langell me possidet"⁵ ja edellisellä sivulla usein siteeratut Ovidiuksen säkeet *nitimur in vetitum semper, cupimusque negata* (Evättyä intoamme, kiellettyä himoamme) sekä *cui peccare licet, peccat minus* (Vähemmän rikkoo, kun siihen saa luvan); alla merkintä "Friedrikshamn 3. octo(ber) 1759".

Varsinainen käsikirjoitus, yhteensä 84 sivua, on enimmäkseen selkeätä ja huolellista 1600/1700-luvun barokkikäsiäalaa. Sisällöltään kooste on varsin heterogeeni ja kokoonpanoltaan jokseenkin suunnittelematon. Karkeasti ottaen siinä voi erottaa kaksi pääsuuntaa, *seria* ja *iocosa*: toinen didaktis-uskonnollinen ja kirjallinen, toinen moraalis-satiirinen ja ajanvieteellinen. Tarkoituksenmukaisuussyistä aloitan esittelyn ensinmainitusta.

Vakavaa

Appendix Gezelianan pisin, 35 sivua ja — lukuunottamatta lyhyttä sivun 12r täytteeksi lisättyä ruotsinkielistä kertomusta tupakan tuloista Eurooppaan — ainoa proosamuotoinen kappale on "Ratio expoliturum dicendi genus facile assequendi" (Miten saavuttaa helposti huoliteltu kielenkäyttö).

Retoriikka oli sen ajan lempiaiheita, ja alleviivauksista päätellen kyseisellä opinkappaleellakin on ollut lukijoita. Sen johtoajatus on ajan didaktiikalle tyypillinen: tulee jäljitellä parhaita auktoreita, mutta niin taitavasti, ettei sitä huomaa, ikäänkuin varas, joka viemänsä takin kääntää toiseksi vaatekappaleeksi. Tämä tapahtuu vaihtamalla synonyymeja, kielikuvia ja tyylilajeja. Pedanttisen tarkasti jaoteltu esitys antaa näytteitä eri tyyleistä sekä latinaksi että ruotsiksi, mm. kertomalla muunneltiin

satu heinäsiirkasta ja muurahaisesta sekä sepi-tämällä isän kirje pojalle. Niinpä heinäsiirkan ja muurahaisen sadusta annetaan *variatio rhetorica* (puhemuunnelma), joka alkaa ruotsinkielisenä seuraavasti:

Så länge wij lefwe utj denne werlden ähre wij altid i stoor fahra stadde, att det äfta synes lijka som wij rätt då döo [?] skulle. Derföre är det af nöden, att wij ingen tijdh försumma att giöra bettring, utan våra syndereent bekänna, oss omwänd, och igenom de Helige Andes bistånd belijta oss att bekomma det Efwiga lifwet.

Varsinaisesti litterääri on trokeesäkeinen valitusruno ”Uskon lähes täydellisestä sammumisesta”:

Querela

De fide erga Deum et homines in mundo fere extinctâ; ante hoc nostrum seculum nuper reperta et a D. Marbino (sic) Luthero primum edita.

Runo alkaa: *Viri fratres servi Dei / Non vos turbent rythmi mei*. Tämä tyypillinen keskiajan tuote, peräisin 1200- tai 1300-luvulta, on tutkimukselle tunnettu ja useita kertoja julkaistu, mutta käsikirjoitukset ja editiot eroavat toisistaan. Esillä olevan version olisi, otsikon mukaan, Luther ensinnä julkaissut. Itse asiassa tähän kirjoitetut sanat *De fide erga Deum* jne. ovat luettavissa 1598, siis 52 vuotta Lutherin kuoleman jälkeen ilmestyneessä laitoksessa. Lutherin teosten 38. osan toimittajan, O. Clementsin mukaan Lutherin *Originalausgabe* on vuodelta 1535. Se päättyy säkeisiin 241—242 *Amen devote dicamus, Ut cum Christo maneamus*. Käsillä oleva myöhempi laitos (vuodelta 1598?) sen sijaan jatkaa viimeistä *De mercatoribus*-otsikoitua jaksoa kahdella säeparilla ja lisää 30 säettä otsikolla *Precatio* sekä, runomittaa muuttaen, kolme 4-säkeistä strofia otsikkona *Extremum iudicium*, ynnä lopuksi 15-säkeisen rukouksen.

Aarno Maliniemi julkaisi tämän ”jeremiasin” (kuten hän sitä kutsuu) 1944 nimellä *Dolus mundi* Tukholman Kuninkaallisessa kirjastossa säilytettävän käsikirjoituksen mukaan.⁶ Maliniemi pitää todennäköisenä, että

runo ”on ollut tunnettu myös Suomessa”. Omituista kyllä hän jättää Lutherin tekemän edition huomioon ottamatta, puhumattakaan käsillämme olevasta versiosta.

Joka tapauksessa meillä on hallussamme alkuperäinen kirjurin kynästä lähtenyt teksti. Jos hänen työnsä ei ole kaikistellen moitteetonta, olkaamme hänelle armahtavaisia ja kiitollisia arvokkaasta palveluksesta, jonka hän on tehnyt markitsemällä rekto-sivun 49 alosaan, kohtaan johon runo alunperin näyttää päättyneen, päiväyksen 25. 7. 1683, siis neljä vuotta Gezeliuksen *Aisopos* ja *Disticha Moralia* -kirjojen ilmestymisen jälkeen. Maallikko tulee kysyneeksi: miksei Gezelius itse pitänyt aiheellisena julkaista tätä kunnianarvoista runoa? Oliko hän ortodoksiassaan luterilaisempi kuin Luther?

Hupaisaa

Eräänlaista välimuotoa vakavan-kirjallisesta leikittelevän-satiiriseen edustaa terveyden-

4. Sisällys: 1r(ekto). *De ebrietate* — 1v(erso). *In garulium* — 2r. *Scommata mulierum* — 2v. *De 30 notis mulierum* — 3r. *Persius demonstrat hominum varia studia inductione* — ibid. *Natura et ars faciunt poetam, Horat (ius) in Arte (poetica)* — 3r.—3v. *De magistris nostris* — 3v. Sentenssejä — 4r. *De musica* — 4v.—11r. Sentenssejä (55 otsikkoo) — 11v.—12r. *Carmina* — 12r. *Toback* (ruotsiksi) — 12v.—13r. [Nimikirjoituksia] — 13v. [Tyhjä sivu] — 14r. — 14v. [Puuttuu] — 15r.—32r. *Ratio expolium dicendi genus facile assequendi* — 32v. [Tyhjä sivu] — 33r.—40r. *De conservanda valetudine liber scholae Salernitanae* — 40 v. [Nimikirjoituksia] — 41r. [Tyhjä sivu] — 41v. [Nimikirjoituksia] — 42r.—44v. [Puuttuvat] — 45r.—50r. *Querela* — 50v.—53r. [Irrallisia lauseita ja säkeitä] — 53 v. [Nimikirjoituksia ym.]

5. Abraham Langell (1755—1791), kirjoittautui Viipurilaiseen osakuntaan 1773, Taipalsaaren kappalainen v:sta 1789. Kolmella verso-sivulla, kaikkiaan kahdeksan kertaa (probatio penna?), myös venäjäksi: *Andr. Langell: Anders L., edellisen veli, synt. 1743, tuli Viipurilaiseen osakuntaan 1757, Tallinnan kuvernööri 1808, salaneuvos, Venäjän pääkonsuli Tukholmassa 1816. — S. 44 verso: Otto Wilhelm de Geer (1710—1778), Pernajan Tervikin vapaa-herra, opiskeli Uppsalassa, loistava sotilas- ja valtiomiesura, Kymen ja Savon läänin maaherra 1757. — S. 12v: *Gust. Berg* (1797—1844), Viipuril. osak. 1822, Haukivuoren kappalainen 1832 ja Juuan 1837. (Wilhelm Lagus, *Album studiosorum. Studentmatrikel I—II*. Helsingfors 1906. — Matthias Akiander, *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift 1*. Helsingfors 1868. — *Svenskt Biografiskt lexikon*, redaktör Bertil Boëthius. 10. band. Stockholm 1931.)*

6. *Miscellanea Bibliographica* IV (Helsinki 1944), s. 149—158.

hoidon opas *De conservanda valetudine liber scholae Salernitanae* (Salernon koulun terveydenhoitokirja, 15 sivua). Se on aika vapaasti mukaeltuna epälukuisista versioista 1200-luvulta lähtien tunnettu *Regimen sanitatis Salernitanum*.⁷ Ensimmäisen säkeen mukaan se on omistettu Englannin kuninkaalle, erään perimätiedon mukaan Wilhelm Punaiselle, joten se olisi peräisin jo tuhat-luvulta. Noin 366 heksametrisäettä on riimitetty parittain, joskus nelittäin jne. Leoniininen säe on suosittu. Aluksi eräitä perusohjeita:

*Si vis incolumem si vis te reddere sanum,
Curas tolle graves, irasci crede profanum,
Parce mero, coenato parum, non sit tibi vanum
Surgere post epulas; somnum fuge meridianum.
Nec mictum retine, nec comprime fortiter anum.
Haec bene si serves, tu longo tempore vives.*

Siis: Vältä raskaita huolia ja vihastumista, ole kohtuullinen juoman ja ruoan käytössä, älä käy makuulle aterian jälkeen, pidä vatsan ja rakon toiminta kunnossa. ”Jos tämän otat varteen, saat kauan elää”. Lukuisin väliotsikoin käsitellään mitä moninaisimpia aiheita, kuten ruokia ja juomia, yrtejä ja mausteita, erilaisia parannuskeinoja. Vettä ei suositella ruokajuomana, koska se ”kylmettää vatsan ja vaikeuttaa ruoansulatusta”: *Vina bibant homines, animalia cetera fontes* (viini juoma ihmisten, vesi muiden eläinten). Aamiaiselle kuuluu useita pikku ryyppyjä; aterian välillä ei oteta, mutta terveydeksesi aloita päivällinen ruokaryypyllä: *Ut vites poenam, de potibus incipe coenam*. Viiniä vaativat eräät ruoat: sianliha, kala, juusto, pähkinät ja päärynät. Ja sitten tuo tunnettu ohje: *Post coenam stabis vel passus mille meabis* (Syötyäs pysy aloillas tai liiku virsta jaloillas). Kohmeloa hoidetaan homeopaattisesti, *similia similibus*, toisin sanoen seuraavana aamuna nautitaan sitä samaa mitä illalla tuli otettua liikaa. Näköä haittaavia *nocumenta visus* on useita, niiden joukossa *balnea, vina, venus*; saman tien muistetaan usein siteerattu heledonistinen hautakirjoitus, Roomasta:

*Balnea, vina, venus corrumpunt corpora nostra;
Restituunt eadem balnea, vina, venus.*⁸

Vapaasti tulkittuna: ”Sauna, viini, naiset, turmion ne tuovat. Elon meille suovat sauna viini naiset”.

Otsakkeella ”*Quaedam ad physiologiam spectantia*” käsitellään neljää ihmisruumiin luonnetta määräävää nestettä ja lopuksi vielä verenlaskua.

”*Florilegium Aboënsē*”

Ehkä ei ole sattuma, että koosteen moralisoiva tai pilaileva aines sijoittuu sen alkuun. Sitä näyttää ennakoivan Gezeliuksen distikon-koelmaan sivulle 34 kirjoitettu lisäys. Tunnettu distikon

*Auro quid melius? Iaspis, Quid iaspide? Virtus.
Quid virtute? Deus. Quid deitate? Nihil.*

(Kultaa mikä parempi? Jaspis. Entä jaspista? Hyve. Entä hyvettä? Jumala. Entä Jumalaa? Ei mikään.) on saanut jatkokseen käsin kirjoitetun misogynynisen parodian

*Aspide quid peius? Tigris. Quid tigride? Daemon.
Daemone quid? Mulier. Quid muliere? Nihil.*

(Kyytä mikä pahempi? tiikeri. Entä tiikeriä? Piru. Entä pirua? Nainen. Entä naista? Ei mikään.)

Käsikirjoituksen alkuosassa on kaksi antiikista sitaattia, Persiuksen satiireista ja Horatiuksen *Ars Poeticasta*, sekä kuusi anonyymiä pikku runoa, joista kuitenkin vain kaksi, nimittäin *De triginta notis mulierum* ja *De musica* (14 säettä), ovat itsenäisiä runoteoksia. Muut neljä: *De ebrietate* (Humalasta), *In garulum* (Pidä suusi, suupaltti), *Scommata mulierum* (Pilkkaruno naisista) ja *De magistris nostris* koostuvat enimmäkseen löyhästi yhteenliittyvistä säkeistä.

Säkeen muoto on yleensä leoniininen, s.o.

SERMO INDE. ANIMI.
 Sermo docet qualem velent praesordia mentem
 Herba fiet qualis significabit odor.
PAUPER ET DIVIT. EFFECTA.
 Cultores virtutis opum jactura creabitis;
 Cultores vitii reddidit aceruus opum.
TRIA INTOLERABILLA.
 Divite avaro, divite iniquo, divite stulto,
 Intolerabile hoc manet orbe nihil.
AMBITIO.
 Haud animum nimius splendor sitillet honoris,
 Materiam magni porrigit ille mali.
PROPRIA LANS SORDET.
 Qui se conolebrat, spoliatur munere laudis;
 Gloriam ab alterius firmior ore venit.
VITA.
 Cunctis vite, morti donabimur omnes;
 Quam discas igitur vivere, discas mori.
 Absit ut senesq; venall tempore flores,
 Alpicit de vix sum simulacra tuas.
VLTRIO NON VOCANDA MORIS.
 Nil opus ante diem precor namina postcare mor-
 tui.
 Insuper...

De ebrietate 1. 40
 M Bis res eductis speciebus sunt ebrietatis.
 In multis primis hepatis non alter opus,
 M Tercius quare vocat, Augustus sua crimina sicut
 Quicquid luxuriant, Tertius per nimiam sicut
 Septimus contemnit, Octavus singula venit
 Novus nil celat, quod habet sed eade veniat
 Somnum Denus amat, vomitumq; facit Ducentis
 M Vinum tibi tunc tunc non bene quibo
 In potu primo letor sed pectoris ino
 In vino fudo letor dum tibi quibo
 Post haec non potum non meum sed meum non
 Me potus quartus letum sed tunc facit
 In potu quartus letum meum sed tunc
 Et tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Potus septimo fons effudit non tunc
 Potus tunc quartus scilicet tunc tunc
 Quid si plus bibam tunc tunc tunc tunc
 Ut corpus sedima tunc tunc tunc tunc
 ex ore tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Cor tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Potus arcus si notis tunc tunc tunc
 Tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Picca ex efficit ebrietas venit alia vino
 tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 Ebrietas tunc tunc tunc tunc tunc tunc
 tunc tunc tunc tunc tunc tunc tunc

Epigrammi "Humalasta" seuraa Gezeliuksen moraalisen kirjan välittömänä jatkona.

keesuuraan päätyvä tavu ja lopputavu muodostavat riimin, esim. *Pone gulae metas, ut sit tibi longior aetas* (säystä kurkkuasi, että saisit kauemmin elää). Tämä viisas ohje päättää valittoman seipiteen "Humalasta". Siinä erotetaan 12 vaihetta, ja kaikki tietenkin päättyy huonosti, säe 17: *Quod si plus bibam*, kannan stoop, *omnia frangam*. (Jos vielä otan yhden, niin kannut, tuopit särjen).

On mahdollista, että tämä koosteen ensimmäinen sivu sekä seuraava, *In garrulum*, ovat perästäpäin hiukan huolimattomasti tehtyjä lisäyksiä tyhjälle alkulehdelle.

Silmiinpistävä tema on naisen solvaaminen, jolle on omistettu 23-säkeinen *Scommata mulierum*. Misogyyminen satiirirunous juontaa alkunsa keskiajalta ja yltyy sitten muotivillitykseksi.⁹ Virikkeitä siihen saatiin jopa raamatusta, kirkkoisiltä ja antiikin auktoreilta; muistettiin Vergiliuksen sanat: *Varium et mu-*

tabile semper femina. Kun daktyyli *femina* sopii mukavasti heksametrin alkuun, se innosti seipittämään pitkiä misogynyisten säkeiden jaksoja. Kaikkein lievimpiä olivat sellaiset herjat kuin *Scommata mulierum*, säe 3: *Faemina (sic) ventosa est, res fallax, res vitiosa* (la donna è mobile!).

Murhaavan kohtelun saa *magister*, opettaja tai Akatemian maisterin arvon saavuttanut, runossa *De magistris nostris*. *Magister* on jouta-

7. Helsingin Yliopiston kirjasto omistaa Kölnissä 1507 painetun nidoksen *Regimen sanitatis Salernitanum, editum a magistro Arnoldo de Villa Nova Cathalano, omnium medicorum gemma*. Sen erikoisuutena on säkeistöihin liitetty suorasanaiset selitykset.

8. *Jiro Kajanto*, *Balnea uina uenus*. Hommage à Marcel Renard II. Coll. Latomus 102. Bruxelles 1969, s. 357–367. — Alkuperäinen pentametri: "Sed vitam faciunt b. v. v."

9. *August Wulff*, *Die frauenfeindlichen Dichtungen in den romanischen Literaturen des Mittelalters* (Halle a. S. 1914), s. 19–62.

va titteli sille, jonka pää on järjestä tyhjä — mutta ansaitseehan aasikin arvonsa. Näin päästelevät vähän rytmivammaiset alkusäkeet. Mutta — tulee jatkossa — kouluopetus tyhmän magisterin hoteissa on samaa kuin valtikka sontaisen sian sorkassa.

Toisin kuin pikkurunoihin ja *De conservanda valetudine* -sepitteeseen punotut, lukuisat sananparsi-säkeet, sivujen 3v — 12r monostikon tai distikon -muotoiset sentenssit antavat tietynlaisen kokonaisuuden, jota ryhmittää 55 väliotsikkoa. Sanonnan iskevyyttä tehostaa usein riimi, ja leoniininen säe on yleinen. Nämä *carmina proverbialia* ovat enimmältään keskiaikaista perua, joka kirkkorunouden piiristä lähteneenä on kulkeutunut latinantaitoisessa maailmassa polvesta polveen ja kulttuurikeskuksesta toiseen. Taidokkaita aforistisia ja moraalis-satiirisia säkeitä ihailtiin ja jäljiteltiin kaikkialla. Latina oli sitäkin suosituampi, kun äidinkieli, niin suomi kuin ruotsikin, ei vielä ollut vakiintunut kirjallisessa käytössä.¹⁰

Runomuotoisten sentenssien tutkijalle on korvaamattomana apuna Hans Waltherin *Proverbia sententiaeque latininitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung* (Göttingen, 1963—1986). Sen yhdeksän foliokokoista volyymiä liitteineen sisältävät 45 000 numeroa ynnä laskemattoman määrän täydennyksiä sekä paralleleja. Periaatteessa Walther antaa kustakin sentenssistä tunnetut lähteet ja variantit. Kuten Dag Norberg arvostelussaan (*Gnomon* 37, 1965) huomauttaa, Waltherin lähteistä puuttuu *Caspari Seidelii Portula Linguae Latinae*, Turku 1671. Toinen meikäläinen *addendum* on tässä käsiteltävä sikermä, jota voisi kutsua nimellä *Florilegium Aboëense* (vrt. *Florilegium Göttingense*). Dag Norbergin tekemät kriittiset huomautukset ovat perusteltuja; teoksen käyttöä vaikeuttavat metodin puute ja eräät tekniset heikkoudet.

Useimmat käsitteistöjemme sentenssisäkeet löytyvät Waltherin kokoelmasta joko sellaisinaan tai variantteina. Se ei kuitenkaan osoita meille niiden välitöntä lähdeä. Tekstimme P ja O -alkuisten otsikkojen yhtäjaksoi-

set sarjat (41 resp. 11 otsikkoa) näyttävät viittaavan johonkin aakkosellisesti jäsennehtyyn florilegiumiin. Säkeitä on myös kirjoitettu muistista, niiden epätäydellisestä asusta päätellen. Huomionarvoisia ovat tekstiin lisätyt parikymmentä ruotsinkielistä ja pari saksankielistä glossaa.

Aiheina ovat jokapäiväisen elämän ilmiöt, ihmissuhteet, elämän kokemukset ja ajatukset. Rahan kaikkivalta myös tunnettiin: *In terra summus rex est hoc tempore nummus* (Maailmassa on ylin valtiain nykyisin raha, s.7v.).

Tuskin on sattuma, että nimikkeen *Paupertas* (köyhyys) anti on runsain kaikista, 43 säettä. Köyhä on kaikkien hylkimä: *Abs re qui vadit, res sibi nulla cadit*, minkä glossaattori kääntää: ”Then intet hafwer blifwer inthet gifwit”. Kansanomaisesti voidaan köyhän osaa näinkin kuvata: *Ut vulgus fatur: male cos sitiens operatur* (kuten kansa sanoo, janoinen kovasin toimii huonosti). Köyhän turvana on itse köyhyys: *Vivit securus, paupertas est sibi murus*, vapaa käännös: ”Then inthet haar, stial man intet ifrån”.

De iudice, vaihteeksi persoonallista ja tyylikästä käsialaa, soimaa tuomareita ja oikeudenkäyttöä, joka roomalaisen satiirikon Juvenaloksen mukaan ”armahtaa korpit, mutta pahoinpitelee kyyhkyjä”: *Dat veniam corvis, vexat censura columbas* (s.4v.). Saksaksi sanotaan järeämmin: ”Die kleinen Diebe hängt man, die grossen Diebe lässt man laufen”, mikä taas vastaa myöhäislatinan säettä *Parvus pendetur fur, magnus abire videtur* (Walther 20755). Suomesta: ”Syytön sakkoo vetää, pahantekijä palkitaan”.¹¹ Glossaattorimme puolestaan tulkitsee Juvenalis-säkeen: ”Then stäkkar flugorna och låter bijen fahra”, mikä taas palauttaa meidät turkulaisen ”Latinan veräjän” kautta (*Portula Linguae Latinae*, s.69) sentenssien kantajoukkoon: *Irretit muscas*,

10. Matti Kuusi, Sananlaskut ja puheenparret (Helsinki 1954), s. 151 ja 162. — Tuomo Pekkanen, Latinan kielen vaiheita Suomessa, Historiallinen Aikakauskirja 4, 1975, s. 285—295.

11. Matti Kuusi, Vanhan kansan sananlaskuviisaus, (Helsinki 1953), s. 93.

transmittit aranea vespas (hämähäkki pyydystää verkkoonsa kärpäset, mutta päästää menemään ampiaiset).

Ranskalaisittain voisi sanoa: *Grattez la sentence, vous trouverez le proverbe*. Yhtäläisyys on joskus ilmeinen, esim. *Ferrum quando calet, cudere quisque valet* (takoa silloin kun rauta on kuuma; s.10r, otsikko *Occasio*); *Arbor per primum quaevis non corrui ictum* (ei puu ensi lyönnillä kaadu; s.7r, otsikko *Continuatio*). Sanonnalla ”minkä nuorena oppii, sen vanhana taitaa” on vastineensa mm. Saksassa ja Ranskassa. Otsikon *Puer* (poika) alla luemme: *Quod nova testa capit, inveterata sapit*. Kekseliäästi on rinnastettu kuvaannolliset ilmaukset *testa* (alkuaan = ’näkinenkä, saviastia’; merkityksessä ’pää’ viittaa roomaaniseen kielialueeseen) ja verbi *capio*, jonka semanttinen kehitys vastaa suomen ”käsittää” -verbin henkistymistä.

Ilmeisesti tässä liikutaan koulun piirissä. Itse asiassa säkeiksi puetut sananlaskut kuvastavat keskiaikaista ja myöhäisempääkin kouluopetusta. On hyvin mahdollista, että kansanomaisia sanontoja käänätettiin harjoituksen vuoksi runon muodossa latinaksi. Jotkut säkeet taas maistuvat ylioppilaiden pilailulta, esim. *Poëta: Qui bona vina bibunt vates, bona carmina scribunt* (hyvä viini tuottaa hyviä runoja), vrt. Walther 6660:

*Dum poto vinum, versum facio leoninum;
Dum poto fontem, securus transeo pontem.*
(Viini sointusäkeet antaa, vedenjuojan silta kantaa).

Praeteritum (ohi mennyt):

Est jam potata, sed erat cerevisia grata.
(Se on jo juotu, mutta oli pa olut suun mukaista).

Harrastettiin myös sanaleikkejä, kuten otsikon *Poena* (rangaistus) alla: *Ad mala patrata sunt atra theatra parata* (pahoja tekoja seuraa kova kohtalo).

Sokerit pohjalla. *Carmina* -niminen kappale antaa pohdittavaksi yhdeksän arvoitusta tyyppiä, joka Ranskassa tunnetaan nimellä *charade*:

*Dictio lassat equum, mel diligit: abstrabe primam;
Deme duas alias, est tibi dulce lutum.*

(Koko sana: väsyttää hevosta; poista ensimmäinen kirjain: rakastaa hunajaa; ota vielä kaksi kirjainta pois: viihtyy loassa, mikä se on? Vastaus: *cursus* = juoksu, *ursus* = karhu, *sus* = sika).

Toisista arvoituksista annetaan vastauksen alkukirjain, esim. *H(omo)*:

*Est animal quoddam quod cunctis est bene notum,
De mane quadrupes, medio bipes, sero tripes.*

”Aamun neljällä, päivän kahdella ja illan kolmella jalalla” on kaikkialla tunnettu, ikivanha arvoitusten arvoitus.

Lopuksi tulevat kuvaan — saatanalliset säkeet: *Satban hos versus recipros recitasse fertur...* (saatanan kerrotaan sanoneen nämä sanat lopusta alkuun), siis resiprookkiset, toisella nimellä palindromiset sanonnat (suomen ”saippuakauppias” ja ”innostunut sonni”):

*Signa te signa temere me tangis et angis.
Roma tibi subito motibus ibit amor.*¹²

Puhdasoppinen piispa ja yliopiston vakaa varakansleri ei varmaankaan olisi hyväksynyt sellaisenaan opetustarkoitukseen tekstisikermää, joka on kuin ympätty hänen kahteen moraalididaktiseen kirjaseensa. Tuo lisäke ei ole kuitenkaan tarkoitusperältään vastakkainen Gezeliusen pedagogisille periaatteille. Se kuuluu samaan kategoriaan kuin edellä mainittu *Caspari Seideli Portula linguae latinae* sekä Joh. Schaeperuksen laatima sitaattikokoelma *Aureae sententiae*, jonka Gezelius julkaisi niinikään 1671. Viimeksi mainitun johdannoksi Gezelius kirjoittaa otsakkeella *Sententiarum usus* seuraavan: ”Sitten kun oppilas on perehtynyt nominien ja verbien taivutuk-

12. Palindromi *Roma tibi...* oli tunnettu jo antiikin Roomassa, niinikään *Roma olim Milo amor* ja *Roma summus amor* (*Margherita Guarducci*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 16, s. 1745–6. Berlin 1979).

seen, ei häntä pidä heti panna oppimaan kieliopin sääntöjä, kuten yleensä tehdään oppilaiden ikävyytystämiseksi (*ut fieri solet magno cum juvenutis taedio*). Eihän grammatiikka opeta kieltä, vaan virheetöntä muotojen käyttöä, mikä edellyttää kielen jonkinasteista tuntemusta. Näin ollen kieltä on opittava ennen kieliopin sääntöjen opettelua." Latinan kielen harjoituksena Gezelius suosittelee auktorien sitaatteja sekä runomuotoisia sananlaskuja. Hänen "koulujärjestyksessään" vuodelta 1683 kehoitetaan triviaalikouluissa lukemaan, Comeniuksen *Orbis Pictus*-teoksen ja sunnuntaievangeliumin ohella, "Kultaisia sentenssejä" ja Seideliuksen "Latinankielen veräjää", jota suositellaan myös klassikkojen rinnalle kevennykseksi loma-aikojen lukemisena.¹³ Se, että käsikirjoitukseksi jäänyt *Appendix Gezeliana* painottaa oppimisen viihteellistä puolta, ei vähennä sen arvoa kahden painetun luku-kirjan rinnalla. Nämä kolme lukemistoa, useiden Gezelius-julkaisujen ohella, muodostavat kulttuurihistoriamme varhaisen monumentin, joka ansaitsee enemmän huomiota kuin se on tutkimukseltamme osakseen saanut. Siihen sisältyy kimppu pohtimisen arvoisia probleemeja: tekstien alkuperä ja kulkutiet, aineksen valinnan perusteet, sen elinympäristö päätekohtassaan. Kannattaisi varmaan myös paneutua ajattomiin ajatuksiin ja kokemuksiin, jotka on puristettu noihin pienoisaforismeihin. Eikä luulisi olevan pahitteeksi, jos tutkimuskohde tarjoaa huvittaviakin paloja.

13. Gezeliuksen koulujärjestyksestä ja aikakauden klassillisia opintoja on perusteellisesti selvittänyt *Ernst Lagus*, *Studier i den klassiska språkundervisningens historie i Finland*, akademisk avhandling (Helsingfors 1890), s. 35—65. — Käsikirjoituksen painamiseen olisi tarvittu Akatemian suostumus. Konsistorin kokouksessa 29. 5. 1643 todettiin, että "studiosi och andre" painattavat runoja (carmina) kenenkään niitä tarkastamatta, joita siten lähetetään Ruotsiin ja muualle vaarana Akatemian maineelle. On asetettava *corrector* valvomaan kaikkia painatuksia, eikä mitään saa painaa "utan professoris egen handh och befallning" (*Acta Consistorii*, I, s. 87).

Timo Myllyntaus

Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa — tilastoharhako?

Viime vuosikymmeninä on aiempaa enemmän ryhdytty korostamaan koulutuksen, tiedon ja tieteen merkitystä yhteiskunnallista kehitystä ylläpitävinä ja vauhdittavina tekijöinä. Niistä koostuvaa potentiaalia kuvataan usein termillä "inhimillinen pääoma", mikä ymmärretään taloustieteessä eräänlaiseksi fyysisen pääoman analogiaksi. Taloustieteilijät tarkoittavat inhimillisellä pääomalla ennenkaikkea tuotannollista resurssia, joka muodostuu koulutetuista, luovista, kekseliäistä ja työhaluisista ihmisistä. Käytännössä inhimillinen pääoma on hie-man hankala käsite siksi, että sitä on vielä vaikeampi mitata kuin fyysisistä tuotannollista pääomaa. Teollistumisvaiheessa olevan yhteiskunnan inhimillistä pääomaa mitataan yleensä luku- ja kirjoitustaitoisten suhteellisella osuudella kouluikäisen ja kouluian ohittaneen väestön kokonaismäärästä. Keskustelua inhimillisen pääoman ja teollistumisen välisestä suhteesta on 1960-luvulta lähtien hallinnut niin sanottu "kynnysteoria".

Amerikkalaiset taloustieteilijät *C. Arnold Anderson* ja *Mary J. Bowman* tutkivat tilastollisesti lukutaitoisuus- ja teollistumisasteita 1950-luvun kehitysmaissa. Tutkimustensa pohjalta he lanseerasivat kynnysteorian, jonka mukaan merkittävä teollinen läpimurto tapahtuu yleensä yhden sukupolven eli noin 20—30 vuoden viiveellä ajankohdasta, jolloin lukutaitoisten osuus koulu- ja työikäisen väestön yhteismäärästä nousee 30—40 prosenttiin. Viive johtuu siitä, että siltä kouluikäiseltä, juuri lukemaan oppivalta sukupolvelta, joka ylittää Bowmanin ja Andersonin kynnyksen, kuluu 20—30 vuotta ennen-